

VÁRKUTATÁS ÉS HONISMERET

Csorba Csaba

Várkutatás

A magyar várkutatás történetének összefoglalására területi okok miatt nem vállalkozhatok (1974-ben közöltem erről rövid összefoglalást). A magyar várépítéstudomány történetének első rendszerezésére Gerő László vállalkozott *Magyarországi várépítéstudomány* c. kötetében (1955), amelyet követett a *Magyar várak* (1968), aztán *Várépítéstudományunk* (1975) c. kötete. Rendszerezése meghaladottá vált, egyébként is a kutatás az akkori időkhöz képest sokszorosan nagyobb adatbázist eredményezett az utóbbi fél évszázadban.

A nyugat-európai nagy összefoglalásokhoz, vár-kézikönyvekhez, lexikonokhoz hasonló alaposágú és korszerű magyar vártörténet eddig nem készült. Az utóbbi évtizedekben leginkább népszerűsítő képes kiadványok, albumok jelentek meg, valóságos dömping formájában elárasztva a könyvpiacot. Látványosak, képeik napjainkban már minőségben is világszínvonalúak. Szövegeik már kevésbé „kidolgozottak”. Legnagyobb hiányosságuk, hogy az esetek nagy részében a legismertebb, „legfelkapottabb” néhány tucat várat ismertetik, reklámozzák.

A sárospataki vár belső palotája¹

A várkutatás építészettörténeti, levéltári, történeti-hadtörténeti, valamint a régészeti fő irányokban folyt, ill. folyik jelenleg is 1945 után. Az egyes tudományágak eredményeinek szintézisére is történtek kísérletek (elsősorban az utóbbi évtizedben).

A kutatást jelentősen megnehezíti, hogy a középkori Magyarország területén 1920 óta több állam osztozik. Ha figyelembe vesszük, hogy még Magyarországon belül sem vagyunk képesek biztosítani az említett tudományágak nélkülözhetetlen együttműködését, akkor még kevésbé lehet tudománypolitikai

(politikai) okokból a velünk szomszédos országok tudományosságával kialakítani a szoros együttműködést, az „ideális munkamegosztást”.

1990 után azonban szerencsére nem kicsiny kedvező (!) változások következtek be ezen a téren is. Erről egyebek mellett a Várak, kastélyok, templomok c. folyóirat eddigi tíz évfolyamából is tájékozódhatnak az olvasók.

A szakfolyóiratok, tudományos kiadványok (évkönyvek, monográfiák) mellett elsősorban sokféle útikönyv és reprezentatív képes album, meg helyi kiadványok száza már egész könyvtárnyi mennyiségben sorakozhatnak a polcokon az utóbbi évtizedben.

Ha lassan is, de egymás után jelennek meg az egyes megyei vártopográfiáink. Az utóbbi évtizedek forradalmian robbanásszerű technikai fejlődése (speciális légi fényképezés, drónok, talajradar) olyan eszközt adott a kutatás kezébe, amivel addig „láthatatlan várak” léte is fény derül. Nem lehetetlen, hogy az általunk korábban ismert erődítmények száma drasztikusan emelkedni fog, és egyes – eddig nem lokalizált – várak „rejtélyét” is sikerül megoldani. Ez azt is jelenti, hogy az 1960-as években megkezdett (és abbamaradt) „hagyományos” régészeti topográfiáink elavult, tudománytörténeti rekvizitumokká válnak.

*A sátoraljaiújhegyi vár feltárt részlete madártávlatból
(Fotó: László János)*

A tudomány (és a honismeret) szempontjából sajátosan elkülöníthető „korai” erődítmények: az őskori és népvándorlás kori földvárak és a római erődítmények (városfalak, táborok, limes) kérdésével nem foglalkozom. Csak a magyar honfoglalástól a Rákóczi-szabadságharc végéig terjedő időszak váraival kapcsolatos legfontosabbnak vélt gondolataimat összegzem. Mert önmagában ez is igen nagy és rendkívül szerteágazó téma.

¹ A fotókat a *Várak, kastélyok, templomok* című periodikából válogattuk.

Mivel ennek a korszaknak a várairól is az adatbázisunk még meglehetősen hiányos, ezért nem igen vállalkozhatunk arra, hogy a magyar várépítést részleteiben összehasonlítsuk Európa más területeivel.

Jelenlegi tudásunk alapján azonban valamiféle összevetésre mégis vállalkozhatunk. Úgy tűnik, hogy az adott időszak egyes századaiban, a német, francia, angol, itáliai, spanyolországi területekhez képest a magyar várak száma jóval kisebb volt. Vonatkozik ez a megállapítás még inkább a fallal körülvett városokra. A magyar városok túlnyomó többségét kitevő mezővárosokat kevés kivételtől eltekintve nem övezte védőfal a középkorban, sőt a 16-17. században sem (legfeljebb valamiféle – jelképes védőelemnek tekinthető – palánk és árok). A magyar építmények az említett országokéhoz képest általában szerényebb méretűek voltak, és ez a különbség erődítéseik minőségében is megmutatkozott.

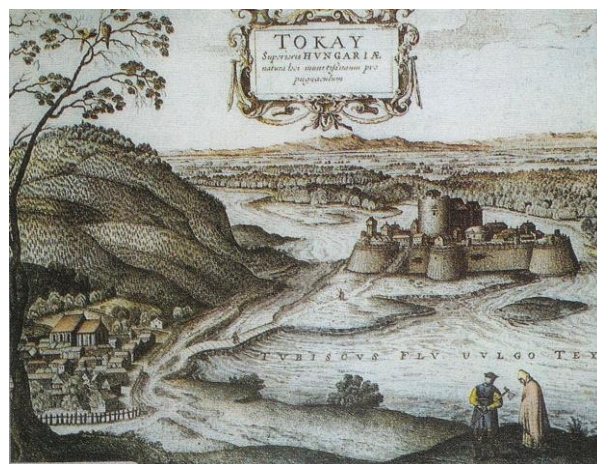
Szalánc várának romjai (Fotó: Keserű László)

A középkori magyar várak többnyire védhető, reprezentatív lakóépületek voltak. Többségüket egy-egy nagybirtok központjának építették. Lehetőleg olyan helyen emelték őket, amelyek táji adottságaik miatt eleve könnyen védhetőek lehettek. Vagyis hegytetőn, halmokon, vízparton, természetes vagy mesterséges szigeten, mocsaras, lápos környezetben. Mindamelllett - nem utolsó sorban - tekintettel voltak az építés helyének megválasztásakor a tájképi szépségekre is. Tehát az esetek jelentős részében (egy-egy határvárat nem számítva) nem stratégiai szempontok figyelembevételével történt a várak helyének kiválasztása. Alkalmatlanok voltak a várak arra is, hogy a környék lakosságának menedékei lehessenek. A falakkal határolt szűk térbe általában nem tudták befogadni a középkori falvak lakosságát, noha az aligha haladta meg egyenként az egy-kétszáz főt. A 16-17. században kicsiny váraink és várkastélyaink (erődítményeink többsége ebbe a csoportba volt besorolható), egy-kétszáz főnél nagyobb védősereget nem tudtak befogadni. Ezért ha nagyobb ostromló had közeledett, a védhetetlen építményeket többnyire ellenállás nélkül adta fel őrsege, ill. az ellenséges had megérkezése előtt már eleve kiürítette.

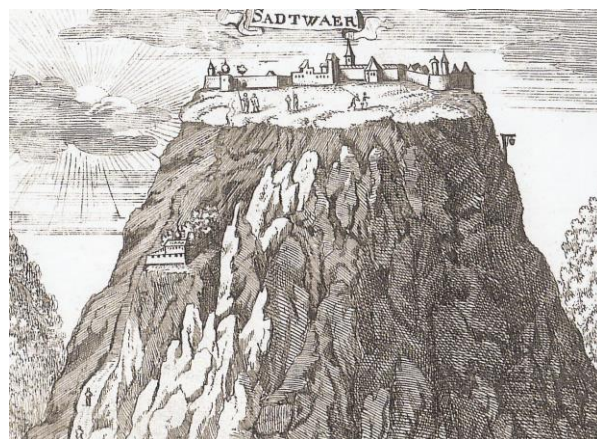
A legutóbbi időkig a szakirodalomban és a köztudatban is többnyire mindmáig elterjedt nézetnek számít, hogy váraink többsége azért vált rommá, mert Habsburg uralkodóink erőszakkal tették lakhatatlanná, védhetetlenné (többnyire robbantásokkal).

Valójában a középkorban is romboltak le várakat hadiesemények során, ill. királyi parancsra (többnyire engedély nélkül építettek). A 17-18. század fordulóján történt várrombolások az akkori erődítményeknek csupán csekély hányadát érintették. Az esetek nagyobb részében a várak tulajdonosai, a nagybirtokosok hagyták lassanként pusztulni a korszerűtlenné, kényelmetlenné váló, sok esetben viszonylag nehezen megközelíthető épületeket, s helyettük komfortosabb, korszerűbb kastélyokat építettek, de már erődítmények nélkül. Egyes várakat mindemelllett korszerűsítve, átépítve laktak továbbra is, egészen a legutóbbi időkig.

A 16-17. században jelentősebb katonai szerepet játszó váraink jelentős részéről készültek korabeli látképek, hadmérnöki ábrázolások, felmérések, átépítési tervek, amelyek közül meglehetősen sok ránk maradt és ma már többnyire könnyűszerrel hozzáférhető.

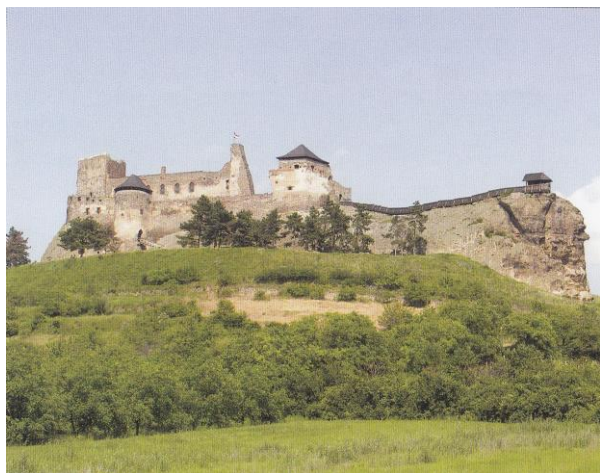
Tokaj várának ábrázolása a 17. század 2. feléből

Szádvár ábrázolása egykori metszeten

Az utóbbi másfél évszázadban grafikák, festmények és felmérhetetlen mennyiségben (amatőr és hivatásos) fotósok fényképei mutatják, hogyan változott a várak és várkastélyok külső és belső állapota.

A műemlékvédelem is mintegy másfél évszázados múltra tekint vissza a Kárpát-medencében. Eleinte csupán néhány tucatnyi építményt próbáltak megóvni, megvédeni, egyáltalán nyilvántartásba venni, később aztán fokozatosan több száz vár és várkastély nyilvántartásba került. De csupán töredéküknek az állagmegóvására, kutatására, részbeni vagy teljes rekonstrukciójára került sor (1945 előtt sok esetben magán kezdeményezésre).

Boldogkő várának nyugati látképe (Fotó: Keserű László)

A várkutatás részterületei a következők:

1. A várak létének megállapítása (írott források, térképek, légi ill. műszeres helyszíni felderítés, terepbejárás alapján).
2. A várakra vonatkozó ábrázolások összegyűjtése, felmérés készítése a helyszínről, az építményről, ill. maradványairól.
3. A várakra vonatkozó levéltári, ill. írott források, szakirodalom felkutatása
4. A várakra vonatkozó szóbeli hagyományok összegyűjtése
5. Az építmények és környezetük régészeti, ill. falkutatása
6. Állagmegóvás, esetlegesen kiegészítés, ill. rekonstrukció

Várainkra vonatkozó középkori okleveles források, ill. a 16-17. századi írásos forrásanyag feltártságának szintje az utóbbi fél évszázadban rendkívüli mértékben megnőtt ugyan, de még így is jelentős mennyiségű munka vár a kutatók következő generációira. Az utóbbi évtizedekben a várakkal kapcsolatos régebbi és újabb történeti irodalom feltárása úgyszólván leállt. A történeti bibliográfiai gyűjtés szervezetlensége az utóbbi negyedszázadban döbbenetes méreteket öltött és az eredményes kutatás egyik legnagyobb akadályává vált.

Váraink régészeti feltárása nagyobb ütemben az 1950-es évek második felétől kezdődött meg. Ennek eredményei azonban rendkívül felemásak, és szakmai értékelésük is meglehetősen felszínes. Szakmai körökben mélységesen hallgat mindenki arról, hogy mind a mai napig nincs egyetlen olyan várunk sem, amelynek teljes régészeti feltárása megtörtént volna, beleértve valamennyi építményét, teljes területét, övező árkait, külső védőműveit is. A „teljesség” ilyesfajta igénye korántsem valamiféle irreálisan túlzó, maximalista elvárás. Az árkok feltárása példának okáért olyasfajta régészeti leletanyagot eredményezhet, ami máshol nem lelhető föl. Nem is beszélve arról, hogy építészeti, hadtörténeti szempontból a külső védőművek pontos ismerete nélkül történeti értékeléseink megalapozottsága sok tekintetben alaposan megkérdőjelezhető! Még inkább megdöbbentő az, hogy a várásatások eredményeiről az ásatási naplókön kívül legtöbb esetben csak rövid „előzetes jelentések” látnak napvilágot, részletes dokumentációt és kiértékelést tartalmazó nagyobb tanulmányok nem. Manapság szembesülnünk kell azzal, hogy régész generációk egész sora sírba vitte magával ásatási tapasztalatait, megfigyeléseit. Az újabb generációk viszont „érthetően” nem bíbelődnek régi feljegyzésekkel, feldolgozatlan régészeti leletanyaggal. A helyzet az országos régészeti szakmai irányítás elégtelenségének bizonyosága.

Váraink-várkastélyaink feltárt régészeti leletanyagának megdöbbentően nagy tömege átválogatás nélkül, leltározatlanul, feldolgozatlanul, restaurálatlanul hever zsákokban, dobozokban különféle raktárak mélyén. Ebből egyenesen következik azután az is, hogy muzeális kiállításainkon egy-egy várunk, ill. általában a váraink régészeti leletanyagának csak száználmasan kicsiny töredéke látható. Természetesen korántsem az lehet az elvárásunk, hogy valamennyi, vagy csaknem valamennyi lelet látható legyen (ez abszurd, értelmetlen és megvalósíthatatlan lenne), hanem arról van szó, hogy minden jelentősebb tárgycsoport „reprezentatív” (azaz jellemző) darabjai bemutatásra kerüljenek.

Feltárt építményeink bemutatása, megőrzése, állagmegóvása, esetleges kiegészítése, rekonstrukciója tekintetében a legnagyobb a zűrzavar az elmúlt évtizedekben csakúgy, mint napjainkban. Voltak, vannak ugyan elvek, ezeknek alkalmazása azonban soha nem volt egységes. Voltaképpen ahány vár, annyi típusú megoldás létezett és létezik.

A szakma és a közvélemény vélekedése korántsem egyöntetű abban a tekintetben, az építmények kiegészítése milyen mértékben, milyen anyagok felhasználásával történjen, és mikor, milyen mértékig indokolt, a részleges vagy teljes rekonstrukció.

Egyes épületek, falrészek esetében különböző építési periódusok együttes bemutatása olyan lát-

ványt eredményez, ami ilyen formában valójában sohasem létezett.

Az 1950/60-as években a budai vár esetében egyes részeket (kaputornyok, déli nagy rondella, Buzogány-torony, Karakas pasa tornya, gótikus nagyterem, stb.) teljesen újjáépítettek, de a jellemzőbbek inkább a kisebb állagmegóvások voltak. Több esetben előszeretettel alkalmaztak vasbeton kiegészítéseket, pl. Visegrádon (Salamon-torony), Diósgyőrben (rondella, híd), újabban az esztergomi és az egri várban is. Ezek esztétikai és állagvédelmi szempontból is – véleményem szerint – totálisan elhibázott megoldások.

Teljes, vagy csaknem teljes rekonstrukciós kísérleteknek vagyunk tanúi legújabbban Füzér, Regéc, Boldogkő, Ozora, Siklós esetében. Nemcsak a falak, hanem a belső helyiségek berendezésének rekonstrukciójával is próbálkoznak (pl. Füzéren, Ozorán, Gyulán).

A füzéri vár napjainkban (Fotó: László János)

Szakmai körökben és a várak iránt érdeklődő civilek körében is nagyon sokan vitatják, hogy mennyire szabad „hozzányúlni” a romokhoz, egyáltalán elmozdíthatunk-e egyetlen követ is, hozzáépíthetünk-e bármit. Hiszen a romnak az érintetlen romantikáját és hitelességét elveszi az, ha megváltoztatjuk környezetét, ha megtámasztjuk a dűledező falakat, stb.

Valóban különleges élmény az, ha olyan építményt „fedezhetünk fel”, ahova csak nehéz „küzdelem” árán juthatunk, s a fák-bokrok szövevényében kell közel jutnunk a falakhoz, ahol félve lépünk egy megmaradt boltozat alá, mert bármelyik pillanatban ránk szakadhat. S a látogatásunk végén büszkék vagyunk arra, hogy mi „érintetlen szépségében” láthattuk a régi idők becses emlékét. Ez valóban különleges élmény, nem vitatható. De azok, akik ennek a nézetnek rendíthetetlen hívei, bizonyára nem gondolnak arra, hogy ma még (vagy elődeink az elmúlt évtizedekben) még magasan álló falakat, boltozatokat láthatunk, de néhány évtized múltán a falak he-

lyén már csak formátlan kőkupacok maradnak, s az omlások miatt közveszélyes területet mindenfajta látogató elől el kell zárni. Tehát a mai önzésünk az utánunk jövő generációkat megfosztja az egykori építmény látványától. A kőkupacok mellé hiába tesszük ki a romok egykori képét, az nem pótolhatja az álló falak élményét! Tehát igenis harcra kell szállnunk az elmúlással, persze jól meggondolva, mit, merre meddig...

A nagyobb arányú régészeti feltárások gyakran fél-egy évtizedig, vagy akár fél évszázadon keresztül is elhúzódnak, pl. Buda, Visegrád, Eger, Esztergom, Gyula, stb. esetében és maig sem fejeződtek be. Hasonló a helyzet a rekonstrukciókkal is. Sőt az állagvédelem sem „örök időkre” szól, hanem minimum egy-másfél évtizedenként a tetők, falkoronák alapos felújítást igényelnének.

Ha tekintetbe vesszük, hogy a jelentős részben gépekkel végzett helyreállítási munkálatok milyen hosszadalmasak és milyen költség-igényesek, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy nem egy-két tucatnyi, hanem százas nagyságrendű erődítmény karbantartása, korszerűsítése a 16-17. században miért állította szinte megoldhatatlan, ill. csak részlegesen elvégezhető feladat elé az ország vezetését, a kincstárat.

Az utóbbi időben egyre több várról készülnek számítógépes programok segítségével többdimenziós rekonstrukciók, sőt makettek. Ezt a munkát érdemes lenne szervezettebbé tenni és valamiképpen a jelenleginél jobban, eredményesebben koordinálni. Egy-egy makett az építkezésekkel összehasonlítva összehasonlíthatatlanul rövidebb idő alatt és viszonylag jelentéktelen költségből előállítható, nem is beszélve arról, hogy az esetleges hibák, a pontatlanságok, vagy újabb kutatási eredmények miatti változtatások kijavítása is végtelenül egyszerű, mert csak egy-két elemet kell kicserélni, átformálni. Mini mundus-szerű vár parkok kialakítása is nagy látogató közönséget vonzana (ezt az utóbbi években több ízben is javasoltam cikkeimben).

A várakkal kapcsolatos szóbeli hagyományok (regék-mondák) összegyűjtésével bizony nagyon-nagyon megkéstünk. Azok a generációk, akik ezeknek a tudói voltak, jórészt kihaltak, részben már a 19. század végére. Az utóbb fél évszázadban a szellemi kincset még megőrző „maradékok” is többnyire elhaláloztak. Persze gyűjteni azért még manapság is lehet, érdemes. Az utóbbi évtizedekben Magyar Zoltán életműve ennek a leglátványosabb bizonyága. Feltételezésünk szerint ezernyi várunk csaknem mindegyikéhez fűződhetett valamiféle néphagyomány (építésükről, birtokosaikról, ostromaikról, pusztulásukról, kincseikről, titkos alagutakról, stb.).

Egyetemi hallgatóként, egyes várásatások résztvevőjeként én is hallottam ezekről a hagyományokról, amelyekről értesülve a régészek többnyire

csak legyintettek: mesebeszéd, nincsenek alagutak, kincsek, a fantázia termékei a szerelmi históriák, párviadok, stb. Kivételnek számított Szigetvár esetében Kováts Valéria, aki a várral kapcsolatos néphagyományokat nemcsak összegyűjtötte, hanem nyomtatásban közzé is tette (csaknem fél évszázada). Sajnos régészeink és néprajzosaink többsége a vármondák-várregék kutatásával kevéssé foglalkozott. Évszázados, vagy régebbi nyomtatott kiadványok, újságcikkek is általában csak röviden utalnak arra, hogy miféle mondák-regék tapadnak egy-egy romhoz, de általában részletesebb ismertetésétől, s még inkább teljes szövegű közlésétől többnyire eltekintenek.

*Illusztráció Ajnácskő várának mondájához
(Stark Attila rajza)*

Honismeret

Váraink, mind az épségben megőrződtek, mind a régi romok, évszázadok óta megmozgatják az emberek fantáziáját, felkeltetik érdeklődésüket. Honismertetésre is vállalkozó múlt századi képeslapok (Vasárnapi Újság, Magyarország és a Nagyvilág, Hazánk s a Külföld, az Ország Tükre), meg a turisztikai lapok és az egyes megyék-városok napi-ill. hetilapjai is több-kevesebb gyakorisággal foglalkoztak ezzel a témával. Az utóbbi évszázadban megjelenő útikalauzokból sem maradhettek ki soha a várak.

2005-2011 között Várak, kastélyok, templomok címmel a várkutatásnak, a várak megismertetésének színes képeslap formában évente hatszor megjelenő fóruma is létezett. Sőt évenként kötetbe foglalva is megjelentek az egyes lapszámok. 2012-2015 között (támogatás hiányában) már csak évkönyvek jelentek meg és várható ilyen még 2016-ban is.

A várak vonatkozásában is hasznos segítő, enciklopédikus adattár a Kárpát-medence örökségturisztikai atlasza, amelyet a Talma Kiadó jelentetett meg 2014-ben.

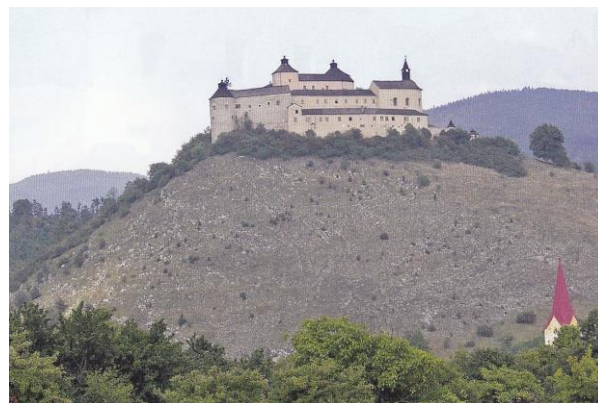
A Castrum Bene Egyesület 1989 óta megjelenő, konferenciáikhoz kapcsolódó kiadványai is népszerűek a csoporton belül, de csak viszonylag szűkebb körhöz juthatnak el.

Az 1950/60-as évektől túramozgalmak is indultak megismertetésükre. Sorra alakultak a különféle várbarát körök. Különösen nagy hagyományú az egri vagy a szigetvári, a siklósi, a gyulai, tatai, várpalotai, pécsváradi, csókakői, sümegi, stb. Újabbán Észak-Magyarországon Füzesen, Szendrőn, Ónodon, Sárospatakon, Tokajban, Szádváron, Boldogkőn, Kisnánán, Salgón fejlődik egyre jobban ez a mozgalom. Önkéntes csoportok működnek közre a várak feltárásánál Szádváron, Tokajban, Cserépváron, Dombóváron, stb.

Az ónodi vár helyreállított bástyája

Az interneten a csoportok, ill. a csoportok tagjai rendszeresen közölnek képes beszámolókat munkájukról. Ezek a híradások határainkon innen és túlról szólnak. A Felvidéken (Szlovákiában) és Erdélyben (Romániában) is alakultak az utóbbi évtizedben várbarát-vármentő körök, nemzetiségi hovatartozástól függetlenül. A Kárpát-medencén velünk osztozó szomszédos országok is egyre nagyobb figyelmet szentelnek a várak, várkastélyok megóvásának, kutatásának, főleg az utóbbi negyedszázadban (bár Szlovákiában a megelőző évtizedekben is). Reménykedjünk, hogy a nacionalizmust sikerül mind a kutatásban, mind az ismeretterjesztésben egyre erőteljesebben háttérbe szorítani...

Krasznahorka büszke vára (Fotó: Csorba Csaba)

A honismereti mozgalomnak magától értetődően feladata, sőt megtisztelő kötelessége váraink kutatásának, népszerűsítésének támogatása. Törekednünk kell arra, hogy a vármentő és várbarát körökkel minél közvetlenebb és minél állandóbb kapcsolat alakuljon ki. Még sürgetőbb feladat lenne a várakhoz kapcsolódó regék-mondák összegyűjtésében való részvétel, hiszen nap mint nap előfordulhat, hogy elhunynak olyan öregek, akik talán egyedüli tudói egy-egy szép történetnek. Az összegyűjtött történetek nyomtatásban való közreadását is minél inkább szorgalmaznunk kellene.

Az interneten, honlapunkon a térségünk és tágabb környezetünk (például a Felvidék és Kárpátalja) váraival kapcsolatos tudnivalókat, érdekességeket, képeket is folyamatosan aktualizálva közzé kellene tennünk.

Szeretnénk remélni, hogy megyei és országos honismereti rendezvényeinken a korábbiaknál is intenzívebben fordítjuk majd figyelmünket leglátványosabb, legromantikusabb emlékeink, váraink felé.

Bibliográfiai vázlat

- Ambrus Lajos: Ezer telik, ezer nem. Mondák. Csík-szereda, 2002.
- Balogh Béni: Éleskővár kincse. Bükki mondák. Bp. 1971.
- „Beszéli a világ, hogy mi magyarok?” Magyar történeti mondák. Szerk.: Landgraf Ildikó. Bp. 1998.
- Csorba Csaba: Várak a Hegyalján. Tokaj, Ónod, Szerencs. Bp. 1980.
- Csorba Csaba – Marosi Endre – Firon András: Vártúrák kalauza III. Vártúrák Csehszlovákiában és Romániában. Bp. 1983.
- Csorba Csaba: Erdélyi várak. Debrecen, é. n.
- Csorba Csaba: Regélő váraink. Bp. 1997.
- Csorba Csaba: Legendás váraink. Bp. 1998.
- Csorba Csaba: Rejtélyes váraink. Bp. 2001.
- Csorba Csaba: Regényes váraink. Bp. 2002.
- Csorba Csaba: Vármondák. Törökök, lovagok, szerelemek. Debrecen. é. n. [Dunántúl]
- Csorba Csaba: Oroszlánkő. Felvidéki magyar népmesék. Bp. 2001. [népmondák is]
- Csorba Csaba: Felvidéki várak históriája a honfoglalástól a mohácsi vészig. Dunaszerdahely. 2006.
- Csorba Csaba: Vízi várak és mocsárvárak a Kárpát-medencében. Bácsország 2008/1. 104-114.
- Csorba Csaba: A kereszténység védőbástyái – gondolatok a várturizmusról. Várak, kastélyok, templomok 2009. ápr. 10-13.
- Csorba Csaba: Műemlékvárak gondozása. Várak, kastélyok, templomok 2010. okt. 44-46.
- Dienes Adorján: Regélő romok. II. bővített kiadás. Rozsnyó, 1940.
- Dupka György és Zubánics László: Szépasszony dombja. Kárpátaljai történeti és helyi mondák. Ungvár-Bp. 2014.
- Edelényi Adél: Templomos lovagok az európai néphagyományban. Bp. 2004.
- 1100 történeti monda. Bp. 2001.
- Faragó József és Fábián Imre. Bihari népmondák. Nagyvárad, 1995.
- Gaali Zoltán: A székely ősvárak története, mondája és legendája I-II. Bp. 1938. [hasonmás kiadás Bp. 1993.]
- Gabányi János: Magyar várak legendái I-IV. Bp. 1923-1928. [reprint kiadás Bp. 1994.]
- Karczag Ákos – Szabó Tibor. Erdély, Partium és a Bánság erődített helyei. Bp. 2010.
- Kisari Balla György: Karlsruhei térképek a török háborúk korából. Bp. 2000.
- König Frigyes: Várak és erődítmények a Kárpát-medencében. Bp. 2001.
- Kövári László: Erdély régiségei és történelmi emlékei. Kolozsvár, 1892. [hasonmás kiadás]
- Luby Margit: Népmondák Szabolcs-Szatmárból. Debrecen, 1985.
- Magyar Zoltán: Torna megyei népmondák. Bp. 2001.
- Magyar Zoltán: A mindentudó fű. Zoborvidéki mondák és hiedelmek. Dunaszerdahely, 2002.
- Magyar Zoltán: Népmondák a Medvesalján. Dunaszerdahely, 2006.
- Magyar Zoltán-Varga Norbert: Amikor még szűk vót a világ... Mondák és hiedelmek Fülek vidékén. Dunaszerdahely, 2007.
- Magyar Zoltán: Szilágyság mondahagyománya. Bp. 2007.
- Magyar Zoltán: Népmondák a Kis-Küküllő mentén. Marosvásárhely, 2005.
- Marosi Endre: XVI. századi váraink (1521-1606). Miskolc. 1991.
- Mártonvölgyi László: Emlékek földjén. Nitra, 1941.
- Mikszáth Kálmán: magyarország lovagvárai regékben. Bp. 1890.
- Mednyánszky Alajos: Regék és mondák. Bp. 1983.
- Pesti János szerk.: Az ördögszántotta hegy. Baranyai mondák, hiedelmek és történetek. Pécs, 2002.
- Id. Stibrányi Gusztáv: Szádelői regék. Szepesi-Szádelő, 1993.
- Szombathy Viktor: Száll a rege várról várra. Szlovákiai vármondák. Bratislava, 1979.
- Varga Imre: Szitakéreg, rostakéreg. Felvidéki népmondák és hiedelemtörténetek. Bp. 1998.
- Winkler Gusztáv: A hadviselés művészete a magyar államalapítástól a mohácsi vészig. Bp., 2001.
- Winkler Gusztáv: reneszánsz erődépítéset Magyarországon. Bp. 2004.